

Az emberi természet „sötéttisztája”

Egy schellingi fogalom jelentésárnyalatai Kölcsy gondolkodásában

TÓTH GÁBOR

Anton Graff: Johann Gottfried Herder, olaj, vászon,
52,5 x 42,5 cm, 1785 (Halberstadt)

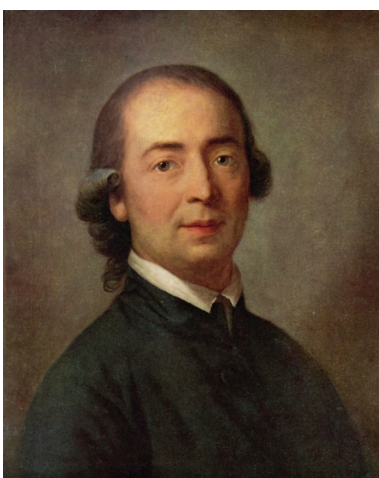
Kölcsy Ferenc alkotói tevékenysége mind műfaji, mind tematikus értelemben sok részre tagolódik: a lírai munkásságot reprezentáló költemények mellett filozófiai, eszmetörténeti, történelmi, társadalmi és politikai tárgyú esszék, levelek, illetve publicisztikai írások fémjelzik életművét. Ezek felölelik az európai felvilágosodás és a kezdő romantika korának legfontosabb művelődés-, illetve kultúrtörténeti problémáit.

Kölcsy szerzői tevékenysége vezérelvét tekintve egységes képet mutat: állhatatos törekvés az egyén, illetve a nemzet rendeltetésével, valamint történelmi küldetésében megnyilvánuló sorsával való számvetésre, amely elválaszthatatlanul összekapcsolódik a személyes életút megoldhatatlannak tűnő és kínzó dilemmákkal teli fordulóival. Értekező prózai műveire általánosan jellemző a határozott és erős filozófiai indíttartás. Bölcséleti vizsgálódásai egyfelől azokra a kérdésekre irányulnak, melyek az egyén öniszonyulását és hazájához való kötődését tárgyalják; másfelől pedig az individuális életpálya, a nemzeti összetartozás, valamint a világtörténelem összefüggéseinek bonyolult egymásra hatását is magukban foglalják. E gondolat kísérletek közös jellemzője, hogy szoros kapcsolatban állnak a német klasszikus idealizmus „fő sodorvonalához” tartozó gondolkodók – mindenekelőtt Kant, Fichte, Schelling és Herder – rendszertörekvéseivel.

E gazdag utalás-hálóból most a schellingi filozófiához való kötődés emelhető ki, mivel a Kölcsy írásművészetének kiemelkedő fejezeteként számon tartott *Mohács* című tanulmányban, a *Nemzeti hagyományok*ban és a vallásról szóló töredékekben egyaránt többször előfordul, és lényeges szerepet betöltő „sötéttisztá” (a szó német megfelelője a „Halbdunkel” terminus)¹ kifejezés jelenléte közvetlen bizonyítéka annak, hogy a 19. századi német bölcsélet egyik legnagyobb alakjaként számon tartott Friedrich Wilhelm Joseph Schelling (1775–1854) spekulatív idealista gondolatrendszere jelentős hatást gyakorolt a szödemeteri költő és gondolkodó eszmerendszerére és világképére.

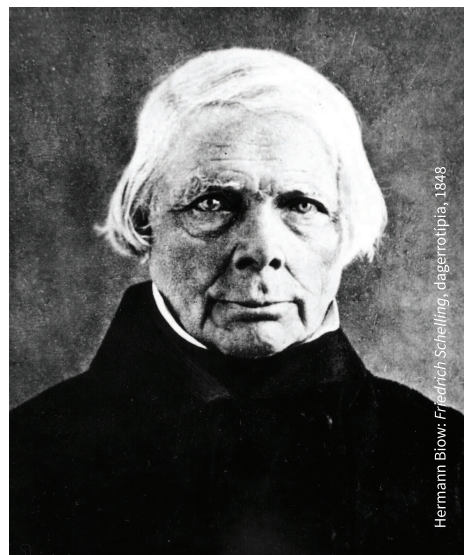
A fent említett eszmetörténeti „összefonódás” tartalmilag is rendkívül sokszínű: voltaképpen felöleli a filozófiai tudományok alapvető diszciplínáit. E problémakör vizsgálata mély, eddig nem ismert összefüggéseket hozhat napvilágra. Gondolatmenetünk elsődleges hivatkozási alapja a filozófus korai alkotói korszakának legnagyobb hatású – a modern élet- és egzisztenciafilozófiákat is megtermékenyítő – műve, a *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról* címmel 1809-ben megjelent értekezés.

Kölcsy életművében a „sötéttisztá” kifejezés az ember személyes és társadalmi létének egy olyan eredendő alapját jelöli, melyből minden egyes vágya, szenvedélya, gondolata és cselekedete kiindul, majd rendeltetését betöltve oda visszatér. Az em-

ber-mivolt transzcendentális talaját, a létezés „alaptalan alapját”, eredeti lényegét jelenti, amely a fejlődés valamennyi lehetséges irányát és módozatát magában foglalja.

A terminus két, egymással összefonódó, ám árnyalataiban mégis különböző jelentést hordoz. Az egyik a Schelling által használt fogalommal megragadható alaptalanság, a belső lényeg meghatározatlan, amorf „gomolygásának” érzékeltetésére szolgál. A másik a szubjektum és a számára a megismerés által feltáruló világ kapcsolatának torzító hatásokról mentes, tiszta állapotát jelenti. Az egyén elsődleges létmeghatározottságának ekkor még a spontaneitás, a romlatlan

naivitás tekinthető. E fogalom jelentése kapcsán érdemes kiemelni, hogy Kölcsy a világra irányuló tapasztalat tisztaságát képviselő gyermek, a teremtő képességgel bíró költői génusz, valamint a hőskorát élő – és jó esetben saját arculatú kultúrát teremtő – nép létmódja egymással analóg. Mindez többek között

arra utal, hogy Kölcsey munkásságában a „sötétítsza” kifejezésnek esztétikai funkciója is van. E koncepció közvetlenül megmutatkozik a *Nemzeti hagyományokban*: „A fejleni kezdő fiatalka léleknek éppen úgy sötétítszta, homályon általsugárzó glória közt tetszik fel a természet, mint a költő előtt [...]” Az idézet egyértelműen utal arra, hogy a fejlődés eszméje elválaszthatatlan Kölcsey emberfelfogásától. Ennek megfelelően az emberi lény ontológiai értelemben egy *a priori* törvényszerűségek által meghatározott pályát fut be, miközben betölti a létezők hierarchiájában ráháruló szerepét. E példák alapján is igazolható, hogy Kölcsey a humán létmód kezdeti állapotának feltárásához Schelling metafizikai gyökerű antropológiai koncepcióját veszi alapul. Ez az elmélet lényegi célját tekintve az embernek a létezés egyetemes rendjében elfoglalt pozícióját hivatott megvilágítani. Kezdeti stádiumában ez az állapot teljességgel reflektálatlan, ily módon az állati létszintet tükrözi.

„Ahogy minden természeti lényben, úgy az állatban is a sötét princípium működik, de ez benne még [...] nem szellem és értelem, hanem vak ösztön és sóvárgás.” (Schelling) Annak következtében, hogy a kezdeti stádium lényege a végtelen potencialitás, vagyis a kibontakoztatható képességekben rejlő lehetőségek folyamatos egymásra hatása, a szubjektumot egy állandó készlet és ösztönzi arra, hogy meghaladja aktuális helyzetét. Az embernek ki kell lépnie az adott stádiumból egy tudatosabb, differenciáltabb és magasabb fejlettségi fokot tükröző létállapotba. E törekvés tárja fel az emberi lét tulajdonképpeni etikai tétjét: a fény alapelvében kifejeződő jó és a sötétség princípiumában megmutatkozó rossz tudatos tétele. A kettő közötti választás igénye egy, az egyéne feladatként testált személyes életelven mutatkozik meg: „Az ember eljutott arra a csúcspontra, ahol önmagában birtokolja a jóra, de ugyanúgy a gonoszra való képességet, mert benne a princípiumok köteléke nem szükségszerű, hanem szabad. Válaszút előtt áll: ha választ, az az ő tette lesz, nem maradhat döntésképtelen [...]” (Schelling) E gondolat az egyéni szabadság megkerülhetetlen problémájára világít rá, és kijelöli a tettek erkölcsi értékelhetőségének kritériumait. Az eszes lényként elgondolt individuum rendelkezik azzal a képességgel, hogy meghaladja az állati lét ösztönös „alaptalanságát”, és az önreflexió révén tudatosan határozza meg céljait, majd törekedjen megvalósításukra. E tézis Kölcseynél is fellelhető: a *Parainesis* 6. pontjában a helyes életvitel megvalósításához nélkülözhetetlen tudatos erkölcsi választás imperatívuszát fogalmazza meg. Ugyanakkor hangsúlyozni kell, hogy az általunk vizsgált probléma súlypontja e kései műben egyértelműen az etikum szférájába helyeződik át. A korábban pozitív vagy semleges értéktartalmú fogalom – morális szempontból – negatív töltetűvé válik: „Legelő, amit e részben tennünk kell: tiszta ismerettel választott s állandóul megtartandó elv birtokára törekedni [...]” Kerüld ez alaptalanságot, mely többnyire erkölcsi süllyedés örvényébe visz.” Az alap, illetve a világ egység megragadására irányuló törekvés két elkülönülő, de egymásra vonatkozásában szimmetrikus létrendet tár fel. Az egyik az individuum bensőséges világa, a másik a nemzet egyszerre konkrét és elvont szintje. A kettő egymással párhuzamba állítható: „Egész nemzet élete, mint egyes emberé. Ezt és azt az életen keresztülömlő emlékezet teszi egésszé, folyástartóvá, napról-napra gazdagabbá.” (*Mohács*) Az egyént önmaga tudatos meghatározására való képessége emeli ki a környező természeti világ statikus közegéből, illetve az állatvilágból. Ez az attitűd nem pusztán képesség, hanem a legfontosabb lehetőség az önteremtésre, az etikai és esztétikai érzék fejlesztésére, röviden: a személyes egzisztencia pozitív céllal történő felruházására. Ez minden kétséget kizáróan Kölcsey egyénkoncepciójának legfontosabb mozzanata, amely nemzetfelfogásának is alapjául szolgál. E belátások fényében az élet egyéni és közösségi szintje között megállapított megfelelés is értelmet nyer: a társadalom – illetve a nemzet – ugyanazon fejlődési stádiumokon halad keresztül, mint az eredendően elszigetelt, egyedí szubjektum.

Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy e folyamat nem fogható fel egyértelmű és lineáris haladásként az abszolút tökéletesség felé. A személyiség kibontakozását az egyén és a társadalom életét mozgató statikus és dinamikus erők egymást kölcsönösen feltételező és kizáró viszonya mozgatja. Végesség és végtelenség, bezárkózás és nyitottság egyszerre és együttes erővel van jelen és hat az individuum és a világ bonyolult kölcsönhatásában. Az egyéni és a közösségi élet általános célját illető kérdés e viszonyrendszerben nyeri el sajátos értelmét. Az egyén – és vele párhuzamosan a személyes lét történelmi perspektíváit magában foglaló nemzet is – a végtelen távlatok és a zárt belső szféra metszéspontjában, azaz mindkettőben részesedve valósíthatja meg önmagát. Az ellentétek állandó egymásnak feszülése teremti meg azt a létezőt, melyet „én”-nek vagy személyiségnek nevezünk. Ennek alapja nem más, mint az emberi létet elementárisan meghatározó „sötétítsza” elve.

Ebből kiindulva érthetővé válik, hogy az egyén miért kötődik mindenekelőtt a saját, eredeti környezet szférájához: biztonságot adó szilárd alapra lel benne, melyre életének későbbi epizódjait építheti. Amennyiben e kategóriát következetesen használjuk, szinte önkéntelenül adódik a felismerés: *Kölcsey emberképe úgy válik tartalmasabbá, oly módon tágul ki, hogy benne egyesülnek a természeti és a történelmi világ ellentétes irányú tendenciái.* A kezdetben az ember metafizikai lényegét jelölő fogalom a történelmi haladás és a kulturális fejlődés jelentéstartalmával gazdagodik. Ily módon az egyéni élet történelmi beépülnek a világtörténelem objektív egységébe.

A „sötétítsza” kifejezés jelentésárnyalatainak gazdagságát mutatja, hogy jelenlétét –igaz, az eddig tárgyaltól eltérő kontextusban – Kölcsey Ferenc vallásfilozófiai írásaiban is felfedezhetjük. A költő-gondolkodó itt a vallás fenomenójának lényegét az ész által vezérelt gondolkodás folyamatától független, a lélek természetes hajlamaiból fakadó érzésben ragadja meg. Ily módon – a korai romantika képviselőjeként – szembefordul a felvilágosodásnak a korban vezéreltként érvényesülő racionalista világszemléletével. Kiderül, hogy az emberi természet „homályos”, belső alapja nemcsak a differenciáltabb megismerés előkészítője, hanem az annál meghatározóbb vallási élmény forrása is: „A ceremonia bizonyos setét-tisztaiban tünteti fel a vallási tárgyakat; az értelemnek megfoghatatlan dolgokat a szívnek sejdítéseié varázsolja; s a fantázia előtt azon termékeny régióknak kárpitjait vonja fel, hol csak az nem talál boldogságot, ki elég kegyetlen magát mindég és mindenütt hideg vizsgálatokkal s gáncsolódásokkal gyötreni.”

Kölcsey úgy véli: ha a gondolkodó ember visszatér ehhez az „őstalajhoz”, akkor a vallási beállítódás (újra) elsajátítása révén mélyebb és tartalmasabb tudásra tehet szert önmagáról és környező világáról, mint az ész vezérfonalát követve.

Látható, hogy az írásunkban elemzett, a klasszikus német filozófia szellemi eszköztárából merített „sötétítsza” terminus Kölcsey gondolkodásának egyik rendező elvét képezi. Meghatározza emberképét; egyénfelfogásának és társadalom-értelmezésének egyként alapjául szolgál. Ez még akkor is igaz, ha a fogalom alkalmazása során maga Kölcsey nem feltétlenül törekedett arra, hogy elkerülje a terminus jelentésbeli meghatározatlanságából, többértelműségéből fakadó, időnként zavaró ellentmondásokat.

1 Eredeti jelentése: 'félhomály'